

JÓKAI, A NYELVŐR ÉS A NYELVMŰVÉSZ

Kivonat

Jókai életművében mindig találunk újdonságokat. A jelen tanulmány célja, hogy bemutassa Jókai nyelv művelő énjét, és példákon keresztül szemléltesse: az írófejedelem munkáinak nyelvi kincsei még korántsem lettek teljeskörűen feltárva. Jókai nyelvének elemzése két megközelítésből is lehetséges: vizsgálható a szóhasználat szempontjából, és elemezhető a gondolatalakzatokból fakadó nyelvi fordulatok mentén (anekdota, érvelés). Az elemzéshez a keretet a klasszikus retorika elmélete adja.

Kulcsszavak: anekdota, szóalkotás, idegen szavak, érvelés, szellemesség

A Jókairól szóló tanulmányok száma igen nagy, de életműve olyan hatalmas, hogy lehet még újdonságokra lelni, ezért érdemes felidézni a nyelv műveléshez való viszonyát és néhány jellegzetességét nyelv művészetének. (A jelen tanulmány szerzőjének korábbi monográfiái, tanulmányai a témában: Adamikné Jászó 2016, 2021a, 2021b, 2021c, 2022, 2023, 2024).

Jókai nyelvünknek szinte minden változatát felidézi a műveiben (vö. Jókai-szótár, 1994). A nyelvi változatokat mindig funkcióban, a retorikai illőség fogalmának megfelelően alkalmazza. Jókai valóban *nyelvőr*, olykor csatlakozik az akkoriban dúló nyelvhelyességi vitákhoz, ezt is szellemesen teszi:

Tulajdonképpen nagy kérdés, hogy szabad-e még ezt a szót, „labda”, használnom? Miután a nyelvtisztítók szerint a „da” végző a magyarban jogosulatlan, s mint ilyen, ünnepiesen letiltatott, száműzetett és kiakolbólított: azóta a „zárdá” – zárosház; – a „járdá” – talpaló út; – a „csárdá” – ivóház, – a „csordá” – marhagyülekezet, – a „bordá” – oldalsont; – a „kondá” – sertéssereglet; – a „bundá” – szőrmedvény; – a „kaloda” – lábtíló; a „csoda” – bámulvány; a „micsoda” – mizé? – a „duda” – nyeggető síp; – ősi „Buda” – is csak úgy került el a megtalpaltatást, hogy „Pest” hozzávarratódott. – De mi lesz a „dadából”, aki elől is „da”, hátul is „da”?

Ezóta már a „labda” is bizonyosan „gömbce” (*Lenci fráter és más elbeszélések*).

Nemcsak szavakban, hanem tettekben is bizonyította elkötelezettségét. Tudatos nyelvbűvár volt, ezt igazolja az *Öreg ember nem vén ember* című regényének kezdete, mely elmélkedés a cím lefordíthatatlanságáról: „mert az

európai nyelvek egyikében sincsenek meg ezek a finoman megkülönböztető hasonnevűségei a magyar szavaknak.” Milyen ötletes a *hasonnevűség* terminus a szinonima helyett! Sokszor közöl lábjegyzetet vagy szövegbeli megjegyzést egy-egy szó magyarázására. A nyelvtudósok minden bizonnyal szakszerűbben fogalmaznának, de nem érzékletesebben:

Midőn a vendégek eloszlottak, késő estve, ők ismét kettecskén maradtak.

Mennyi gyöngédség van ebben a szóban: „kettecskén”. Alig hiszem, hogy más nyelvben vissza lehessen azt adni, amit a magyar e szóval kifejez: „kettecskén”; ott van abban az átadó szerelem, az egyetértő édes szövetség, a bizalmas órák örömei, a világtól elkerített paradicsom gyönyörűsége, a gondtalan nyugalmas önfeledés, az enyelgő tréfa, minden, minden ezen szóban: „kettecskén”. (*Egy magyar nábob II*; Szentirmay Rudolfról és Flóráról van szó.)

Jókai enciklopédikus tudása tehát kiterjed a nyelvészetre is, Tolnai Vilmos értekezik erről centenáriumi tanulmánya második részében (Tolnai 1925), főleg nyelvrokonságunkkal kapcsolatos nézeteit részletezi. Jókai regényei tele vannak találó nyelvészeti megfigyelésekkel. Ilyen például az a mai tudományos szempontból is helytálló megjegyzése, hogy a kisgyerek „csinál magának világnyelvet”; bizonyos életszakaszban ugyanis a világ minden táján egyformán gagyognak a babák:

„Aztán elég mulatság egy asszonynak a kisgyermek odahaza. Ez neki bál, színház, búcsú.

Mikor az első foga kijön (aggasztó szenvedés után); mikor az első szót kigagyogja; mikor már harapni kezd; el kell választani, etetni kanállal; mikor már megismeri az anyját, utána repes kicsi kezeivel a dajka öléből; csókot ad! Micsoda gyönyörei a világnak érnek föl ezzel? Aztán „jár a baba!” egyik ölből a másikba. Csinál magának világnyelvet: „tütü” az ital; „mám-mám” az étel, „tente” az alvás; kezét, lábát, fejét meg tudja nevezni: „kacsó, bábó, botó”. Micsoda diadal ez!” (*Egetvívó asszonyszív*)

Hasonló leírás olvasható a *Börtön virágában*, s *A magyar nép élce* című gyűjteményébe is beépít egy gyermeknyelvről szóló fejezetet.

Szabó Zoltán írja stílustörténetében: „Csak álmélnodni lehet azon, hogy mennyi babonát, paraszti átkot, szidalmat, anekdotát, mesét és népdalt szerkesztett bele regényeibe” (Szabó 1986: 211). A tragikus részek gyakran olyanok Jókai regényeiben, mint a balladák: szinte költemények. De nemcsak a népdalok tartoznak a népi szövegekhez, hanem az eskük és az átkok is. Jókai ezekből is jócskán idézett:

Eskü: „Én. Kuthen vezér, fia Thatha fejedelemnek, kunok főcsakánja, a hét nemzetség választottja, esküszöm a négy éltetőre, hogy ami szövetséget ma a székely nemzettel kötöttem, azt mindenben megtartom, amíg a Székelyföldön járok: ha e szövetséget megszegném, föld elnyeljen, hegy betemessen, víz elborítson, tűz megemésszen, ég rám szakadjon; magam és egész nemzetem fegyver miatt elpusztuljunk” (*Bálványosvár* 20).

A legrettenetesebb átok *Az elátkozott családban* olvasható, tulajdonképpen az átok határozza meg a regény cselekményét. Malárdy alispán szétvereti az ácsokkal a fatemplomot, ezért a lelkipásztor, Gutai Thaddeus rettenetes „őszövetségi” átkot mond (vö. N. Dely 1969: 66–7).

Átok: „Én uram, én erős hajlékom! Fordítsd ez órában a te arcodat hozzám, hogy meghalljad, amit az én szívem keserősége mond te előtted. – Íme romboló szerekkel jönnek a te sátorod ellen, akiknek mi nem vétettünk soha. Íme azt mondják, hogy hiába imádkozunk tehozzád, mert te meg nem hallgatsz bennünket, és meg nem őrized a mi házunknak elestét. De én zokogva kiáltok tehozzád, és azt mondom: légy jelen, és hallgass meg engemet! A mireánk ki-méretett pohár keserűségét mi kiürítjük ma; de a te kezéd legyen azon, aki az ő kezét e mi hajlékunk ellen legelőször felemeli. Jegyet tégy annak homlokára, hogy megismerjék őt a te ártó angyalaid, s kikerülje őt az áldás, ami onnan felül jó az égből. Tedd hiábavalókká minden munkáit, vesztességgé minden akaratát, bánattá minden örömét, alázd meg őt az ő büszkeségében, tördeld meg őt az ő erejében, és terjeszd ki e keserű kiáltásnak szózatát az ő gyermekeire és egész családjára; ne legyen neki öröme magzatokban, ne legyen vigasztalása utódaiban, ne legyen neve unokáknak átaladva; hanem szórassanak széjjel magzatai a világ minden részeiben, s legyen példa az ő történetük mások előtt! [...] Te pedig, siralmak városa, emlékezzél meg azon napra, melyben e nehéz szó kimondatott, és reszkessenek a te falaid, valahányszor egy új élő születik annak ivadékaiból, és meg ne nyugodjanak a te fundamentumaid mindaddig, amíg egy élő lesz annak családjából, aki a legelső csapást ezen ház ellen merészli tenni! ... Én uram, zárd be a te egednek felhői közé ezen szavaimat, és ne felejtkezzél róluk[...] Úgy legyen!” (*Az elátkozott család* 48.)

Jókai Mór akadémiai székfoglalója *A magyar néphumorról* szól, 1860. január 30-án olvasta fel (Filep 2007). Ő maga élclapokat szerkesztett, egész életében gyűjtötte az anekdotákat, olvasói és képviselőtársai lelkesen szállították neki a tréfás történeteket. A róla szóló szakirodalomban is sokat olvashatunk Jókai humoráról, s általában a népies anekdotákat említik mint humora forrását. Közismertek olyan humoros figurái, mint Tallérossy Zebulon, s olyan leleményei is nevettek, mint az, hogy dr. Kiss Miklós Dr. Kiss Me néven nyitott rendelőt New Yorkban.

Jókai nem bajlódik sem az anekdota, sem a humor definiálásával, székfoglalójának első mondatai azonban a lényeget fogalmazzák meg: „A humor csak szabadelmű és felvilágosult népek tulajdona. | Nemzetek, akik szeretik kimondani az igazságot; mikor nyíltan nem lehet, képes beszédben, tréfa színe alatt is; akiknek szelleme azon önállóságra jutott, ahonnan a jót a rossztul nem csupán a hagyományos hit, hanem saját ítélőtehetség tudja megkülönböztetni, akik a világosságnak szemébe mernek nézni, azoknál otthonos a humor.” Hosszasan ír az anekdotáról Alexa Károly, mégpedig a korszerűség szempontjából (Alexa 1983, 2015). Summája: az anekdota kisközösségek, zárt társaságok történetmesélése, gyakran védekezés a mostoha, olykor ellenséges körülmények ellen, egészen a legújabb időkig virult hazánkban, a „szabadelmű”, azaz a szabadelműjű, szabadgondolkodó emberek körében.

Szóalkotásai képezik Jókai szókincsének sajátos rétegét. Jókai olyan szóteremtő, mint később Ady, nem véletlen, hogy Ady kedvelte és elismerte – a szavaiért is. Érdemes regényeit és novelláit a szellemes, sokszor humoros, olykor ritmikus szóeleményekért is olvasgatni. Eredeti, szemléletes és hangulatos szavainak jelentését ki lehet következtetni a szövegösszefüggésből egy kis kreativitással. Jókai gazdag szókincséről még Arany János is elismerően nyilatkozott.

Sok a hangutánzó, hangulatfestő szó a regényeiben: ...dühös bömbölés, sebesen rázott kolompok *kalatyolása* mellett egy növekedő robaj hangzik... (*Politikai divatok* I, 26). Az elválhatatlan kortesvezér [...] mikor *kikepickelődött* a szárazra, szeme-szája tele volt iszappal, a haja meg békalencsével... (*A kiskirályok* 133).

Szellemes szóalkotásainak sora szinte végtelen: A nap úgy *rémkedett* a szürke égben reggeltől estig, mint egy rézkondér feneke (*Ahol a pénz nem isten* 12); S ezt nem adja a mostoha [természet] ingyen: ezt *ki kell tőle dacolni* (uo. 78); Mikor leszáll az éj, fekete tükrében ragyognak a száz meg száz csillagok; egy-egy futó fény *végigívlik* benne, egy úszó vadmadár ezüstvonalat húz rajta végig... (*A tengerszemű hölgy* 5); ...hordozták két világrészen keresztül, míg utoljára egy olyan nép között *zátonylottak* meg vele, amely szégyenli magát előtte... (*Bálványosvár* 46); ...galagonyabokor *csenevészik* a hasadékok között (*Bálványosvár* 56); Az volt a rémmordítás, ami erre *félzivatarlott!* (*Bálványosvár* 105). A romok megmászása közben találtak itt-amott a törmelék halmokon, a sűrű csalánbozót közül kivirító veresparéj kórókat, amik embermagasnyira *felnyurgulnak* (*A lélekidomár* I, 142); ...a medve a lövések után megfordult, s annak a meredélynek iramodott, mely a várromtól *csapinósan* hanyatlik alá a völgybe (uo. 144).

S aztán a szomjúságtól epedőnek ahogy a sivatag homokja nem ad egy ital vizet enyhíteni: úgy nem ad a tenger végtelen pusztája, pedig *csupádon-*

csupa víz az egész (*Minden poklokön keresztül* 85, ezt az ikerszót kedvelhet-e, többször is leírta).

Kicsinnyel vagy magasabb nálamnál. Minden ruhám rád fog illeni. S ez nagyon jó *bugyola* lesz neked (*Egy játékos, aki nyer* 169); Hanem szó ami szó, nagyon megszépültél te, amióta idefenn vagy; csak hiába, ki tudják *fainítani* a leányt ezen a Pesten (*Politikai divatok* I, 178).

Nem okolok senkit: saját *emberismeretlenségem* okozta ezt (*Párbaj istennel és más elbeszélések* 261); [Tonuzoba] feleségével együtt eleven *elsíroltatott* (*A kiskirályok* I, 16, gyakran használja az *eltemet* helyett); Konstantinápolyban a szultán minden szakácsát és étkefogóját *megselyemzsinórozta*... (*Párbaj istennel és más elbeszélések* 58).

Többször is leírta a *kígyóút* leleményt a *szerpentin* helyett, de ez nem lett mai szókincsünk része, pedig szemléletes, pl. a *branyiszkói kígyóút* (*A történelmi tarokkparti* 89). Hasonló sorsú a *repülőmond* és a *szállóige* helyett: Mind a ketten egyszerre elneveztük magunkat! *Hát innen kölcsönözték a pisztolyokat?* – mondja Hugli borbély Szigligeti „Két pisztoly”-ában. Akkoriban ez *repülőmond* volt! (*A tengerszemű hölgy* 164.)

Ma is mondjuk azt, hogy valakinek *nevethetnékje* van, ha visszatarthatatlanul nevetni készül. Jókai kifejezetten kedveli ezt a szófajváltást: – Tudja mennykö! – felelt Richárd. – Olyan *grófhathám* emberek! (*A kőszívű ember fiai* I, 75.)

Bagotay Muki mondja Erzsikének, a tengerszemű hölgynek:

– Ha én festeném le nagysádat, én a szívem vérével festeném.

Amire Erzsike azt felelé nevetve:

– Akkor én csupa veres lennék.

– Kérem, nekem *kék vérem* van!

Óh, hogy szerettem volna a peniculusomat [zsebkésemet] az oldalába bökni; hadd lám, indigó jön-e hát ki belőle. (Az anyja bárónő volt; attól volt olyan *kékhethéme*.) (*A tengerszemű hölgy* 14.)

Minden, Jókairól szóló monográfiában olvashatjuk, hogy szerelmese és mesetere volt a magyar nyelvnek, minden regiszterben tudott írni, még szlengben is, fő jellemzője az élő beszéd visszaadása. Minden monográfia kiemeli a humorát, ami pedig szinte minden területen megnyilvánult: érvelésében, szóhasználatában, stílus eszközeiben. Nyelvi humorának egyik forrása az idegenek magyar beszéde, közismert példája a beszélő nevű Tallérossy Zebulon tótos beszéde. Jókai sokszor beszéltet idegen ajkúakat magyarul, ők a tárgyias igeragozást mindig elrontják, és saját hangrendszerüknek megfelelően helyettesítik a számukra kiejthetetlen magyar hangokat. Szerepelteti

a nyelvjárásos beszédet is, bár szigorú kritikusai olykor megróják amiatt, hogy nem a megfelelő tájszólást alkalmazza. Néha hibásan beszélnek szereplői, a beszédhibák közül a raccsolás vezet. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a nyelvjárásos beszéd nem hiba, sőt megőrzendő sajátosság, lassan régiségnek minősül, mert manapság visszaszorulnak a nyelvjárások.) Az alábbiakban példákat közlök a különféle beszédjellegzetességekre Jókai műveiből, mindezek tanúsítják hihetetlenül éles megfigyelőképességét, tájékozottságát, szerető humorát. A következőkben ezeket veszem végig.

Szlenges szavak, kifejezések

Bármilyen meglepő – különösen azok számára, akik Jókaival kapcsolatban csak a patetikus stílust emlegetik –, műveiben szlenges szavakkal is találkozunk. A témától függően előfordulnak ugyanis regényeiben a korabeli társalgási és nagyvárosi nyelv szlenges szavai, kifejezései. Ha megfigyeljük az alábbi példákat, észrevehetjük, hogy többnyire Jókai kései műveiből származnak, abból a korszakából, melyet hanyatlónak nevez az irodalomtörténet-írás. Miért volna ez hanyatlás? Jókai miliőt váltott, új a környezet, a stílus is más lett: nagyvárosi szlenges.

Én mind csak arra néztem, hogyan eszik ez a leány, úgy fal, mint egy farkas. Amellett észre sem vettem, hogy magam is milyen *kegyetlenül bepakolok*, pedig nincs itt a szomatózés skatulyám. (*Öreg ember nem vén ember* 203.)

– No, hát – nem fog ön *gyantázni*? – kérdé tőlem dévaj mosolygással.

– Gyantázni? (Hiszen nem volt nálam a hegedűvonóm.)

Fölkacagott.

– Sohasem hallotta még ezt a műkifejezést? Nem iszik egy pohár chartreuse-t? (Persze hogy persze. Arra mifelénk is ezt hívják gyantázásnak.) (*De kár megvénülni* 70.)

A kapitányomnak is volt egy ilyen hölgye, aki pedig sem húga, sem leánya, sem öreganyja nem volt neki, de mindamellett felesége sem volt. Ez együtt lovagolt vele, hosszú selyemruhában, nagy tollas baréttal a fején, mikor a kapitány néha meglátogatta ütegünket. *Csinos darab bőr volt.* (*Egy hírkedt kalandor a XVII. századból* 233.)

– Csak te légy nyugodtan, *kis kutyám*. Tanuld meg azt, hogy az optikusoknál vannak olyan szemüvegek, amiket ha valakinek feltesznek, hát nem lát rajta semmit. S aztán minden ember szemére való szemüvegek vannak ottan, amik arra valók, hogy ne lásson. (*Egy az isten* II, 226.)

Ez azonban, amint neszt fogott a gyémántok nyomozásáról, rögtön abbahagyta a további *csaklizást, pofát*, nevet változtatott, s gőzhajóra ülve elmenekült Amerikába. (*Akik kétszer halnak meg* I, 187.)

– Majd megtanítalak rá. Mire való a *pumpolás*? – *Pumpolni*? Az bizony jó lehet. Csak volna kitől. (*Rákóczy fia* 56, Jókai lábjegyzete: *Szivattyúzni. Adósságcsinálás műszava. A nagymester és György párbeszéde.*)

A templomudvar úgy tömve volt *töksimára borotvált koponyákkal*, hogy a fejek tetején bízást sétálni lehetett volna. (*Aki a szívét a homlokán hordja* 173.)

„Lehetetlen volt felkelnem, tele volt a tábla bukott kettősökkel: nyeresben voltam, elszedtem tőlük tíz-tizenöt-húsz kemény forintot. Itt van, *mucuskám*. Ezt neked hoztam haza. Szaporítsd vele a konyhapénzt. *Mucuskám! Bubiskám!*” (*Tégy jót* 33.)

Népetimológiai különösen szellemesek, nevetteők:

– Mondok, hogy Garanvölgyi tekintetes úrnak a repcéje jobban meg volna érve, mint a tekintetes *Akkorsincs* úré, annak a kaszálása egy héttel utóbbat következhetnék. (*Az új földesúr*; Ankerschmidről van szó, a kasznár, Kampos uram okoskodása.)

– Egy pár szót akarnék szólni azok végett az elveszett *józsírból való* sertések végett. (A yorkshire-i praedicatumot igen okszerűen értelmezé így, természetesen okoskodva, hogy ha az emberek között az előkelő származásút „jó vérből való”-nak nevezik, úgy a disznók között az arisztokraták bizonyosan „jó zsírból való”.) (*Az új földesúr*)

Ungvári Anasztáznak hitták a debreceni görögöt. Azaz hogy ő így írta magát, de bíz a köznép csak „ananász”-nak tisztelte. (*Egetvívó asszonyszív*)

Minden Partieführer (akit a magyar munkás népszerűen „partiféreg”-nek nevezett el) házat építtetett magának az elsikkasztott téglából, mészből, vas-sínekből. (*Öreg ember nem vén ember*)

Ő tulajdonképpen orosz keleti hitű pap volna, akinél a liturgia oroszul meg görögül megy; ő azt mind magyarul mondja. S miután azt, hogy „Kyrie eleison” mégis csak meg kelle tartani, hát azt ezen szavakkal ejti ki: „Kérje, leiszom”. (*A kiskirályok*, Horkázi Kajafás tiszteletesről van szó, aki méltó társa Vakandi Anonymus őstörténet-kutatónak.)

Jöttek a vizitátorok (akiket mi gyerekek úgy hittunk, hogy „vízi tatárok”): az esperes, a főkurátor, meg egy presbiter. Azok a diákokat megegzaminálták. (*Lenci fráter, Babszemek*)

Idegenek magyar beszédét is szellemesen adja vissza.

Német beszél magyarul:

Eressze engem, Bajcsy úr. Ne tréfálja így! Én bizony nem teszek sem kezemet, sem lábamat a kegyelmed ezüstre; no, csak ne haragudja magát nekem: meg lehet, hogy rosszul megmondtam, mást akartam megmondani: engem nem kell a kegyelmeteké ezüst, nem arany, és mégis csinálom fogom, ami kell. Ezt mondja becsületes ember; és ki mondja, hogy Hampel Kristóf nem becsületes ember van? Én beszélem magyarul rosszat, de érzem jót. (Az elátkozott család 21.)

Hasonlóan beszél a bigámista katonatiszt, Klatopil Vencel. (*A tengerszemű hölgy* 189.)

Tót (szlovák) beszél magyarul:

Hujj! Megkapod a concessát. Fizetsz előbb egy máriást! Ez taksa neked. Nem neked! Tüled! Nekemnek. Rozumis? (A barátfalvi lévita 291.)
 – Hun – szólt ravasz hunyorgással a legény. – Van nekünk kegyes patronus, konstabler úr. Fogunk csinálni nagy larmat utcan, mintha volnánk riszegek. Konstabler úr bekiséri minket rendőrsighez, becsuknak dutyiba. Ott halunk jó szalman ingyen; jobban, mint itthon négy krajcárért. Probaltunk mink mar aztat! Forint megmaradja magát. Itt van, Adam bacsí. Ez már a kenteké. Mehetnek lakodalomba. (A gazdag szegények 151, Frányó beszéde)

Görög beszél magyarul:

– Jaj bizony talán tigodet is megcsalta az a semmirevaló?
 – No meg engem, hogy akasztanák fel a neve napján.
 – Kivánum neki tiszta szívbul! Engemet is kirabult a gyilkus, a tulvaj, elvitte minden pinzomet, aranyet, ezustot, bankucéduluit. Hogy nyeljenek el neki krukodélusok, ott, ahol vagyon, idegen országban. (Elbeszélések I, 177, A kalmár és családja)

Olasz beszél magyarul:

A beszédében pedig valami különös varázs volt. A magyar szót is azzal a sajtósággal felső-italiai selypitással ejtette ki, ami az sz-et s-nek, a z-t zs-nek, a c-t cs-nek hangoztatja, de az nagyon kedvessé tette, még inkább az a buzgó igyekezete, hogy a kiejtésre kerülő szóhoz az ajkait előre idomítani próbálta.
 – Hozza Isten! Vártam rád. Tudtam, eljössz. Bolondos Lacsi tegnap este mindent elmesélt. Neki elmondta gérilla pajtás. Les belőle tárcsacsikk Komáromi lapokban. Putri, ürgeragú, manarisottó. Nevetni való. Hogy van feje hadnagy úrnak? Semmi baj már, Házasodni akar? A la minuta? Hát te, bolondos Lacsi, hol vetted aszt a súp samócsát? Nem láttam még a piacon. (A mi lengyelünk 131, Angiolina, az ezredesné beszéde)

Az is érdekes, ahogyan az angolok ejtik a magyar szavakat. *A háromszí-nű kandúr* című, időskori szellemes elbeszélés egyik szereplője, Liba Kis Jánosné libákkal kereskedik: minden évben libákat szállít Londonba, sikeresen üzletel, de egy szót sem tud angolul. Szomszédja, a tudós Pugonyi Están is Londonba megy, de ő a betűik szerint ejti az angol szavakat, ezért senki nem érti angol beszédét. Elkeveredik a városban, ezért Liba Kis Jánosné a keresésére indul, elmegy a sheriff hivatalába. „A nevét már megtanulta. Arra készen volt, hogy mikor azt mondják „*Lájbekisz Dzszenuszi*”, az anynyit tesz, hogy Liba Kis Jánosné. A szállásadó gazdája is ezen a néven tisztelte.” (*Elbeszélések* III, 301.)

Az angol misseket nagy élvezettel karikírozza Jókai *Az új földesúrbán*, az *Akik kétszer halnak* megben, ez utóbbiból idézek (I, 211): „A miss nagyon beszédes volt. S nem elég, hogy a nyelve beszélt, minden arcvonása beszélt hozzá, még az orra is mozgékony volt. Erősen üdvözölte mister Hallovájt, aki a grófné »dájmond«-jait olyan ügyesen feltalálta, s nagyon szerette volna, ha mister Ajlóvi az interesszent krimivel inkvizísen színészó díteljeiből egy kis rikepicsulésnt bocsát közre.” (Illavay Ferenc kutatta fel a grófné gyémántjait.)

Érdekes az a regényrészlet, amelyben magyarul tanul az idegen anyanyelvű fiatalember. Rákóczy fia, György nem tudott magyarul, ezért Pelargus mester elkezd tanítani (*Rákóczy fia* 274):

- Szememből = „aus meinen Augen”.
 - Micsoda? Ott egy szó, itt meg három.
 - Igen. „Szem” = „Auge”. A magyar az emberi tagoknál sohasem használja a többes számot: tehát „Augen”; „Szemem” = „meine Augen”, „Szememből” = „Aus meinen Augen”.
 - Csodálatos egy nyelv.
- Hát még mikor a „láthatnám” analízisére került sor.
- „Lát” = „sicht”, „láthat” = „kann sehen”, „láthatnék” = „ich könnte sehen”.
 – „Láthatnám” = „ich könnte es sehen”. Stb.

Mikes Kelemen is megpróbálkozott a herceg tanításával (299):

- Tanulja meg ezt a szót, herceg: „Szeretek, szeretsz, szeret, szeretünk, szeretek, szeretnek”.
- Hisz ez meg úgy hangzik, mint mikor két ács húzza az öreg fűrészét előre-hátra! Milyen gyöngyen hangzik ez németül: „ich liebe, du liebst, er liebt”, magyarul meg csupa „reték, rekeszek, szekeresek”. Hisz ha én ezt egy szép leánynak mondom, elszalad, azt hiszi, szakkermentezek.

Mikes nagy megbotránkozással csóválta a fejét. Micsoda nevelés! Hogy el tudták rontani ezt a fejedelmi vért!

Nyelvjárási beszédet is komponál műveiben, ha arra van szükség.

Kecskeméti ő-ző beszéd:

Még nagyobb meglepetés várt a gyülekezetre, mikor a vasas német magyarul szólalt meg, s azt kérdezte, igen jó kecskeméti kiejtéssel:

– Miért tetszett ide röndölni a tekintetős vicispán úrnak?

Megesik az, hogy a vasasoknál magyar születésű tisztek szolgálnak, és megfordítva.

Ez köztetszést aratott.

– Felszólítom ezennel az alezredes urat – mondá az alispán –, hogy a ki-rukkoltatott katonaságot azonnal távolítsa el a megyeház közeléből.

Az alezredes udvariasan válaszolt:

– Énnéköm az a röndöletöm van a nagyméltóságú királyi biztos úrtól, hogy a tekintetős alispán úrnak engödelmesködjem, s a fegyveres erő t röndölkezésére bocsássam. Ha parancsolja, visszavezetöm s csapatokat a kaszármáikba; azonban a bekövetkezhető eshetőségekért mindön felelősségöt alispán úr vállaira töszök. (*A kiskirályok* I, 113; egyébként első regényében, a *Hétköznapiok*-ban is visszaadja a kecskeméti beszédet.)

Palócos beszéd:

– Mondok, viszek egy kosaar aómaat a vasúthoz, hátha vesznek belőle az urasaagok. Haat csak ott laatom az indaóhaaz ajtajaaban a Vigyazz kutyót, amint keet laabon bertoafol, s a szaajaaban tart egy baadog cseeszeet, s a pasaséroktul kaodul. Adnak neki egy kis peenzt, ki egy nagyot, amennyi a cseeszeembe feer. (*A gazdag szegények* 52, Ritka Panna palotai kofa beszéde; még a 20. sz. elején is palócos volt a rákospalotai beszéd, ahogy Babits visszaadta a *Kártyavárban*, jómagam gyermekkoromban még hallottam így beszélni a pancamárikat.)

– Hát bajvívásban esett el?

– Biz a volt annak a veege.

– Miért vívott? Kivel vívott? Ki volt a gyilkosa?

– Hát tudom een azt? Nem kötötteek azt az een aóromra. Keek huszár volt a Pálffy-regementből. Nem eerjük már azt utol; mert az, amint a füleet levágták, a gyenerális parancslattyából mindgyárt dezentált a törökhöz Temesvárra: pribeek lett, pogány lett; ezóta szarácsit csináltak belőle. (*Szeretve mind a vérpadig* I, 9, Marcinak, Tisza Gábor inasának a beszéde)

Erdélyi nyelvjárás:

Egy derék, kedves erdélyi úr volt. Őrnagy a honvédeknel. Arról a vidékről való, ahol az „o” betűt nem ismerik.

Nagyon barátságosan fogadta Illavayt, s mosolygott az egész előadásán. Hanem végül azt mondta neki: „Hát biz az, barátam, meghal egy kicsit.”

– De uram, gondolja meg, hisz ez egy örült! Lehet-e egy hóbertost halálra ítélni!– Habartas! Habartas! Hisz azt minden ganasztevő mandhatná, hogy ő habartas. Hát ki fogja azt mast megvizsgálni? Mi csak nem állhatunk neki micascapiummal a két szemének, hogy ki van-e tágulva a pupillája. (*Akik kétszer hálnak meg* I, 88.)

Cigány beszéd:

A *Rákóczy fia* 19. fejezete *A csavargók országa* címet viseli. Ez és az utána következő fejezet lényegében tolvajnyelven íródott, tele van cigány szavakkal. Ezeket Jókai lábjegyzetekkel látja el:

phrál: bátya – cigányul; *uribenás*: díszruha – cigányszó; *lurdéha*: katoná; *széló*: kötél; *Mi hír a Kielámból?* – város; *iltisek*: poroszlók; *Csercsen*: Csillag – cigányul; *Mirikló*: Gyöngy – cigányul (*a cigánylány neve*); *Hej te Sosoj!*: Nyúl – cigányul; *phéna*: leánytestvér – cigányul; *Ne te bibasz!* *Nem a Csercsen jött meg, hanem a Jiló*: Szív – cigányul; *báró*: úr – cigányul; *Akit a kutyás manusz kifogott?*: Ember – cigányul; *rákló* – suhanc; *khandó* – kard; *küre* – csikó; *Amáró Dádé* – Miatyánk; *Úgy kellett a csórnak!* – tolvaj; *anguszterin* – gyűrű; *csáj* – leány; *avgin* – méz.

Itt-ott belekever a szövegbe német eredetű tolvajnyelvi szavakat is. *A tarcali kápolna* című elbeszélésben a tábornok jóstoltat a cigányasszonnyal:

„Kérdezősködésére felelék, hogy egy cigányasszony mond jóvendőt a katonáknak.

Ismerte már ezt a fajt alföldön laktából, s odainté.

– *Kurhere dade*, mondj szerencsét itt ezeknek az uraknak, *dikhec* előre.

– *Jaj, asta bitagtále sarmangade bibále!* soha nem mondtam én még uraknak szerencsét, csak szegény embereknek.

– *Upre* vén szibilla, vagy a sarkadra verek ezzel a korbáccsal.

– Én nem bánom, de ha aztán *okhets dikecsáre kokhele tuterone mangyéra*, úgy ne járjak, mint a minap, hogy jól megkorbácsoltak az urak.

– Ne félj, boszorkány. Fogd meg a tenyerét ennek az úrnak.

A *segédőrnagy* lehúzta kesztyűjét, s odatartá tenyerét a cigányasszonynak.”

(*Forradalmi és csataképek* 231.)

A **beszédhibák** is szolgálják olykor a szereplők jellemzését.

Zárt orrhangzós beszéd:

– Hát hol vannak a cselédek, Matykó?

– Deb tudob – felelt a fickó. (Két betű nem létezett az ábécéjében, az m és az n, azok helyett következetesen mindig b-t és d-t használt.)

- Nem tudod? Hát hol a gazdasszony, aki a konyhán főz?
- Bost is csak főz.
- Hol?
- Az apáti tisztartó konyhájád. (*Akik kétszer halnak meg* I, 246.)

Raccsolás és egyéb nehézségek:

„Azért ha még egyszer megengedik, kegyelmes uraim, hogy egy kis igazságot elmondjak, csak akkorát, mint a mustármag: tehát nem tarthatom titokban, hogy akármilyen derék és eszes ember legyen is az a princ Alienor, de az Isten áldja meg őtet, amint azt a szót kimondja a népgyűlésen, hogy »Tisztelt polgártársak!« s a nép meghallja, hogy nem tudja az »r«-et kimondani, mind fölkiált rá, hogy »köpje ki a szájából azt a kását, úgy beszéljen!« s azzal vége van.” (*Az élet komédiásai* I, 163)

„[...] Leon nem hagyott neki addig nyugtot, míg elő nem vette a számára készített programbeszédet, s meg nem tanulta könyv nélkül. Akkor aztán elszavaltatta vele maga előtt az egészet: oktatva védencét a szavak magyaros kiejtésében, hogy a kettős betűket világosan megpattogtassa: az »ő«-t az »ü«-vel, a »b«-t a »p«-vel semmiképpen fel ne cserélje, a mondatok végső tagját franciásan meg ne húzza; ne hadarjon, hanem csendesesen potyogtassa a szót, s a végső három sort emelkedett hangon, teljes torokeröltetéssel mondja el; mert akkor lesz nagy a hatás.” (*Az élet komédiásai* I, 257; Zárkány Napóleon oktatja így princ Alienort a korteshadjáraton.)

Idegen szavak

A mai közvélekedésben leginkább Jókai idegenszó-használatát emlegetik, elsősorban a latin szavakkal van az embereknek bajuk, pedig műveiben nemcsak latin szavak vannak, hanem egyebek is bőséggel.

Meglepően sok Jókai műveiben az angol szó. Az amerikai kapcsolatok is bizonyosan hatottak a korabeli szóhasználatra – a kivándorlások, a hajdani szabadságharcosok részvétele az amerikai polgárháborúban: több Jókai-hős, például Áldorfa Ince (*Enyim, tied, övé*), Harter Elemér (*Szerelem bolondjai*) is harcolt Észak mellett, Dél ellen. Az elnyomás éveiben játszódó *Börtön virágában* Viola angolul tanul, a bebörtönzött államfogyok is angolul tanulnak, s közzismert tény, hogy Kossuth is angolul tanult a börtönben.

Különösen jellemző lehetett az angломánia a századvég társalgási nyelvezetére. Az *Öreg ember nem vén ember* kései művéből (1899) idézek: Hát délután? Nincs *five o'clock tea*?; Szerafino *self-made man* volt; ...minden párbajnál jelen szokott lenni, nála nélkül nem is volna *fashionable* a gavaléroknak egymás vérént ontani; Szép is volna, ha egy úri hölgy azt mondaná

egy úriembernek: „Hol lakik doktor *Kissmi?*” – *Shoking!*; *A high life* körül van paláncsolva.

Nemcsak arisztokraták és polgárok kevernek angol szavakat beszédükbe, hanem az egyszerű emberek is: Kapor Ádám váltóór *ámbrélát* tart a kisasszony feje fölé (*A gazdag szegények*). Sok angol szó van a cirkuszi világot idéző *Magnétában*, de egyéb műveiben is: „A lord kezét csókolt és eltávozott. Azután tíz hónapig másról volt szó. Lóversenyek, olasz opera, *Heenan*, *a boxer*, a nagy *Exhibition*, parlamenti viták és *meetingek* kitöltötték az időközt.” (*Milyenek a nők?*) Többször is ír *table moving*-ről asztaltáncoltatás helyett, a *Politikai divatok* egyik fejezetcíme: „*A table moving korszak*”. „Éljen a kis vadmacska! *For ever!*” (*A kiskirályok*) „Annak a beszéde után hajlandó volt azt hinni (Vavel Lajos), hogy Magyarországon kétféle zsványok vannak: regényes, demokrata hajlamúak, mint voltak a *highwaymanek*, – és rablólovagok, minők voltak a *Doone-ok* Angliában” (*Névtelen vár*).

Édes apanyelvünk, a *latin* elsősorban a jogászok nyelvében uralkodik, pl. a *Rab Rábyban*, az *Egy hírhedett kalandor a XVII. században* tárgyalásaiban, az *Egetvivó asszony szív* perében, másutt kevésbé. Latin szavakat akkor használ leginkább, ha ügyvédek, közéleti embereket, tisztségviselőket beszéltet: Korcza úr, az ügyvéd meglehetősen konyhalatinsággal beszélt, Decséry gróf viszont Tacitus ékes nyelvén (*Egy magyar nábob*). A latin azonban több környezetfelidézésnél, így ír erről egy zárójeles megjegyzésében: „Sose bosszankodjál, másodszülött olvasóm, hogy annyi latin mondást találsz egy lapon, ez is a kor kedélyhangulatához tartozik. A klasszikusok nyelvéhez, mint egy ókori azilumhoz, menekülünk néha, mikor az újkor civilizációja nagyon szorongat bennünket” (*Az új földesúr*).

A latin szavak nagy részét meg lehet érteni az angol szavak segítségével, az angolban ugyanis sok a latin jövevényszó. (Ezen feltevésemet nemrégiben a gyakorlat igazolta. A „Kérem a következőt!” tévés vetélkedőben a *klasszikus* szó eredetét firtatták, a szokásos feleletválasztós módon kérdezte a játékvezető: osztály vagy iskola. A versenyző eltalálta az ’osztály’ jelentést, mégpedig – saját indoklása szerint – az angol *class* alapján, nem a latin ismeretében.) Az angol *vehicle* ’jármű’ szót mindenki ismeri, akkor nem probléma a *vehiculum*: „Mi ketten a Padronéval rögtön összeállítottuk a furfangos *vehiculumot*” (*Ahol a pénz nem isten*). Ha ismerős a *remedy* ’gyógyítás, gyógyszer’, akkor értjük a következő mondatot: „Meglesz annak a *remediuma*” (uo.).

A tréfásan latinositott magyar szavak humorosak: „– Nem azért hívatlak, mintha meg akarnálak dicsérni – kezdé Decebál a *pirongatoriumot*. – Tegnap ugyan helytelenül viselted magad.” (*A kiskirályok*, olyan tréfás szó-

alkotás, mint a *pipatórium* vagy a *dorgatórium*.) „– Punktum. Elmondtam, ami volt. Úgy siessen, hogy hét óra előtt ismét Budán kell lennem; mármost csak *nyargalándum*. Kettőt lépjen egy helyett.” (Kárpáthy Zoltán, Tarnavary utasítja Kovácsot, a jurátust.)

Érdekességképpen megjegyzem, hogy az átadó nyelv helyesírása szerint közül olyan szavakat, amelyek azóta megmagyarosodtak: *grimace-olni*, *chèque-k* (*Az élet komédiásai* I), *shawl*, *tramway* (*Az élet komédiásai* II); *manoeuvre-t* (*Forradalmi és csataképek*, *Komárom*), *bartwisch* (*A kiskirályok* I).

Nagyon lényeges azt a tényt figyelembe vennünk, hogy Jókai a korabeli beszélt nyelvet adja vissza, s akkoriban bizonyos körökben meglehetősen keveréknyelven beszéltek az emberek, nemcsak latin és angol, hanem német és francia szavakat is vegyítettek beszédükbe. Erre maga Jókai figyelmeztet egy zárójeles megjegyzésében: „(Zárójel között bocsánatot kell kérnem e tömérdek idegen műszóért, de nincs elég bátorságom a purizmust annyira vinni, hogy a *szalonzsargon* számára magyar műszavakat szabadljak; bízom ezt műértőbb tollakra.)” (*Egy magyar nábob*) Szalonzsargonról beszél, amikor Kecskerey urat és társaságát beszélgeti, azaz a „nagyvilági” társaságot. A kevésbé úri, a „félvilági” társaságnak is megvannak a sajátos szavai, ezek inkább szlenges szavak, kifejezések.

Az érvelés szellemessége

Az érvelési lehetőségek sokaságát lehet olvasni műveiben, mindegyik nemcsak logikai, hanem nyelvi bravúr is; most csak néhányat mutatok be. A *példa* retorikai indukció (a terminust sajátos, nem hétköznapi értelmében használjuk, nem illusztrációról van szó). Arisztotelész szerint a hallgatóság nem igényli a hosszas levezetést, sem türelme, sem műveltsége nincsen hozzá; ezért elegendő egyetlen hasonló esetet mondani, ez a példa (*Rétorika* 1393b); a példa az összehasonlítás gondolati műveletén alapul. Történelmi és kitalált példát különböztetünk meg, a kitalált példa parabola vagy mese lehet. Mindkettőt ragyogóan alkalmazza Jókai.

Kitalált példák bőven olvashatók Jókai műveiben, mégpedig szellemes, humoros parabolák: „Mikor aztán Richárd megint leszállt az udvarra, a világért sem veszekedett a bohó öreggel a megjáratásért. Minden tréfát fel szokott venni és mindenkitől. *Az oroslán nem használja körmeit vakarózásra, mint a kutya*” (*A köszívű ember fiai* II, 121). „Mint a szép gyümölcsben, melyet a fereg meglepett, látta erjedni a rohadást az egész nemzetben. *Tán az almanak a férgé is azt hiszi magáról, hogy ő annak az almanak a fejedelme?*” (Fráter György I, 226). „Trenk Frigyesnek már eddig is elég sok volt a rováson. De ő azt soha

életében nem akarta észrevenni, hogy vétett valamit. *Tökéletes macska volt, aki megeszi a kanárimadarat, s aztán bámul rajta, hogy már most miért üldözik őt? Hisz a kanárimadár jó volt*” (Trenk Frigyes 179).

Sokféleképpen lehet kifejezni azt a helyzetet, amikor egy nép azt mondja: „elég volt”: kitalált példával is, mégpedig mesével, ilyen a „krák” történetének elmesélése A köszívű ember fiaiban (*A köszívű ember fiai I*, 149).

A retorikai definíció szabadabb, teljesebb, ékeesebb, nem követi szigorúan a logikai felépítést. Tulajdonképpen gondolatalakzat, szónoki meghatározás (görög: *horiszmosz*, latin: *finitio*). Sok példát idézhetnénk, Jókai gyakran élt vele, ezek is szellemes nyelvi lelemények:

„Mikor egyedül voltak, azt kérdezi komornájától Alfonsine:

– Mit csinál a bakfis?

Bakfis persze annyit tesz, mint sült hal. Hanem akik a német nyelvben e szónak valami különösen gyöngéd érzelmet akarnak adni, azok gondolnak alatta holmi olyan kis felserdült leánykákat, akik már nem gyermekek, de azért még ráérnek várni a főköttőig; akik még ártatlanok és ostobácskák; akik már éreznek valamit a szívükben, de nem tudják, hogy mit; fecsegnék és nem tudják, hogy miről; a tréfát komolynak, a komolyat tréfának veszik, s a legelső szép szót, amit nekik mond valaki, arany gyanánt kapják. Ez a bakfis.” (*A köszívű ember fiai I*, 84, szintetizáló meghatározás, a végén összegez.)

A toposzok (érvelési közhelyek) első csoportjába tartozik a *felosztás* is, azaz a genus felosztása fajaira. Szellemes felosztás olvasható *A köszívű ember fiaiban* (I, 160):

„Jenőnek a hideg borzadály futott végig minden idegén ez éljenriadaltól – hanem a csók, az jólesett neki.

És azt mindenki olyan természetesnek találta, hogy az emberek ezen a napon egymással csókolódjanak. Hiszen olyan sokféle címe van a csóknak: az öröm csókja, a szabadulás csókja, a hála csókja, a szerelem csókja, sok félretett, sok tartogatott csók lett kiosztva ezen a napon, sok régen ígért, sok hiába várt, sok eladósult csók jutott lejáratú napjához ez órában s lett megfizetve kamatostul; sok boldog élet első csókja, sok örök elválásnak búcsúcsókja lett elpazarolva ezen a népboldogság napján.

Hanem ha e sok édes, mámorító csók között egy Júdás-csók is ejtetett, úgy ez bizonyára az a csók volt, mely Baradlay Jenő ajkát érte, a világ szeme láttára, a hölgyek legszebbikének mézes, rózsás ajkairól.”

Az összehasonlításon alapul a példa és az *analógia*. (Az analógiáról lásd bővebben Adamik 2006: 39; Adamikné Jászó 2013: 185–6).

A három márványfej című középkori történetben olvashatunk egy megmosolyogtató hamis analógiát, ráadásul egy beszédből:

„Ejh, mit. Mondjuk ki dogma szerint, tisztán és világosan, hogy a keresztény vallás szavai nem tiltják a kétnejűséget. [...] Mit hirdet a Credo? Testünk feltámadását és az örök életet. Eszerint akinek a földön két felesége volt, úgy, hogy egyiket a másik halála után vette el, a végítélet napján mind a kettő feltámad, s ismét az övé lesz; és akkor örök időkhig együtt kell, hogy éljen mind a két hitvesével a paradicsomban. Ami nem lesz bűn a paradicsomban, a szentek egyetemében, hogy lehetne az bűn itt az árnyékvilágban, az indulatok uralkodása alatt? Állítsuk fel a *dauiditák* gyülekezetét, s mienk lesz hét év alatt az egész világ!” (247.)

Az analógiák az előrejelzésekben is felhasználhatók. A tanácsadó beszéd a jövőre vonatkozik, ezért a benne használt példa vagy analógia is a jövőre vonatkozik, ezt Arisztotelész óta tudja a retorikai szakirodalom. A korabeli állapotok alapján jósol Jókai *A jövő század regényében* (1872-ben írta le az 1952. évi elképzelt helyzetet), Habsburg Árpád uralkodónak ezt mondja többek között a pénzügyminiszter (maga az uralkodó neve is humoros, Árpád nevű Habsburgot bajos elképzelni, a mai olvasónak az 1952-es év is humoros, ha az akkori tényleges „uralkodóra” gondol):

„Rettenetes hidegvérrel adta elő, hogy öfelsége egyesült monarchiáinak pénzügyei a legszomorúbb látványt mutatják. Az adók rosszul folynak be; a vámjövedelem egyre csökken a sűrű csempészet miatt; az eladott államvasutak árát már a múlt években elnyelte a fegyverkezés; a hadügyminiszter akkor is azt mondta, hogy az csak extraordinarium; de azóta a beszerzett hadiszerek az újabb haditalálmányok által hasznavehetetlenekké lettek, s megint újból kell készíttetni. Kölcsönt az állam semmi áron nem kap már, sem az angol, sem a német piacokon; a nemzeti bank sem előlegezhet. [...] Törülni kell a kiadásokból, mert az egész direkt adót elnyeli már az államadósságok kamatja. Ha egy krajcár rendkívülit kérnek is tőle, ő rögtön leteszi a tárcáját. Ellenben van szerencséje több új törvényjavaslatot beterjeszteni, amik pénzt hoznak be; már vannak is rá vállalkozó konzorciumok. 1. Az aggregényi adó: harminc éven túl levő nőtlen férfiakra kivetendő. 2. Születési adó: minden újszülöttről fizetendő, olyankor különben is nagy örömben vannak a szülők. 3. Iskolaadó: először azokra kivetendő, akik iskolába nem járnak, hogy miért nem járnak; másodszor azokra, akik járnak, mivelhogy tanulnak valamit. 4. Zeneadó. Fizetendő minden zongorától, kintornától, hegedűtől, ami a magánosok birtokában van. Azonkívül két nagyobbserű financiális projectummal szolgál. Az egyik éppen a hadseregére vonatkozik, s két részből áll; az egyik rész tervezete szerint mindenkinek, aki a katonaságból ki akar maradni, erre engedély adatik ezer

forintért. Az egymillió reservista között bizonyosan akad ötvenezer családapa, jó állásban levő ember, aki inkább lefizeti az ezer forintot, mint hogy a glédába beálljon, és masírozni menjen; a másik rész szerint pedig a tisztí rang adatnék pénzért, hadnagyi rang egyezer, kapitányi négyezer, őrnagyi tízezer, ezredesi húszezer, tábornoki ötvenezer forintért. Ez iszonyú pénzt fogna behozni” (*A jövő század regénye* I, 30–1).

Sokféle ellentmondás létezik, sok ellentmondás feloldhatatlan, de azért sokféleképpen lehetséges a feloldásuk. Az egyik lehetőséget szemlélteti az alábbi furfang, Kaulman Félix tanácsot kér Sámuel apáttól (ha van fekete humor, ez az érvelés inkább annak mondható; különösen az egy pap, sőt egy pápaságra pályázó apát szájából):

„Elvenni akarom a leányt, s akarom, hogy törvényes hitvesem legyen, *hozám kötve*, akinek én parancsolok. De amellet úgy akarnám a dolgomat intézni, hogy én ne lennék őhöz kötvé; ő ne parancsolna nekem. Egyszóval, hogy amíg én akarom, feleségem, mikor nem akarom, nem feleségem. Ebben adj nekem tanácsot.” „– Óh, igen, tudok egy ilyen módot, de csak egyetlen egyet – szól Sámuel. – Megesküszöl, akivel akarsz, a vallás rendes megtartásai szerint itt Bécsben. Mikor aztán azt akarod, hogy ez a házasságod ne legyen házasság, a bécsi bankházaddal felhagysz, a firmádat leveszed, s átköltözöl párizsi házádba. Firmád ott is fennáll, már apád francia polgár volt, s te is az vagy. Ha egyszer aztán ott célszerűnek látod megmenekülni a hitvestárostól, egyszerűen megismerteted azzal a körülménnyel, hogy a francia törvények előtt semmi házasság sem érvényes, mely nem polgári hatóság előtt kötöttet. [...]” (*Fekete gyémántok* I, 161–2).

Hasonlóképpen a stílusesszékben – a trópusokban és a figurákban – is sok humor lappang. Jókai stílusát erőteljesen jellemzik az alakzatok (figurák), most csak hasonlatait említem meg. Többségükben humorosak, sőt gúnysak, szellemesek, mindegyikük nyelvi bravúr. Nagy részük az állatvilágból származik (a következő válogatás a teljesség igénye nélküli):

„Azok már csak Szalmás uramra vártak, hogy nekiüljenek a lakomának; ezt Szalmás uram jól tudva, bánta is, akárhogy megy végbe a kastélyban a parádé, *sietett, mint rák az iszapba*, saját elementumába” (*A köszívű ember fiai* I, 134).

„Anonymus úgy fordította a fejét a duzzogó menyecske felé, *mint mikor a görény a gyöngytyúkra sandít*; aztán egyet köszörült a torkán, ezzel adott választ, s igyekezett kifelé az ajtón” (*A kiskirályok* I, 270).

„Magas, egyenes, daliás termete, szénfekete bajusza, *mint két paragrafus-fark*, felkunkorítva, körszakálla sima állát felbodorítva sővényzi körül, arca piros, jól táplált; fekete haja homlokközépen szétválasztva, *mint Hunyadi János képein látszik*.

Olyan jó őszinte, nyílt magyar arca van, hogy bizony akárkit elszédítene első tekintetre.” (*Az új földesúr* 28, az ál-Petőfiről van szó, később kiderül igazi neve: Straff, meg az is, hogy titkosügynök.)

„Ah! Hesperis erénye erősen áll, *mint a Gellérthegy*; de még annál is erősebben; mert a Gellérthegyről töredeznék le egyes sziklacsomók, de nem a Hesperis grániterényéről!” (*De kár megvénülni!* 168.)

„Hej, hogy beleakadt a szeme a szép tüneménybe a vén szerelmesnek! *Mint mikor pajkos pásztorfiúk darazsat füstölnek ki csóvával a faodúból, s egyszerre lángot vet az egész pudvás fa!*” (*Szép Mikhál* 185.)

„Maszlaczky úr, *mint egy bús bagoly*, jelent meg a vidám társaságban, a heve-rőben levők siettek nála kérdezősködni” (*Kárpáthy Zoltán* I, 161).

„...szemei úgy jutottak húsos, kövér homloka két felére, *mint valamely becsületes tengeri fókáé*.” (*Kárpáthy Zoltán* I, 145, Abellino kövér orvosáról van szó.)

„Boltay mester ilyen dolgokat hallva naponta, dühös kezde lenni, *mint kánikulában a bivaly*” (*Egy magyar nábob* II, 7).

Végezetül érdemes paródiáiról szólni, mivel Jókai nemcsak nyelvművész, hanem nyelvbüvész is. A *paródia* szellemes, nevettető nyelvi lelemény, s Jókai ehhez is értett: a *Félistenek bolondságai* az előadásmód paródiája, az *Egy hirhedett kalandor a XVII. századból* letehetetlen olvasmány, a státustan és a törvényszéki tárgyalás paródiája, *A három márványfej* pedig szenzációs disputaparódia, több síkon is. (Jókaiiban mindig élt a tréfás kedvű diák. Első regényében, a *Hétköznapi*okban olyan parodisztikus jelenetek vannak, amelyek erősen emlékeztetnek a *Helység kalapácsa* humorára, hasonlóképpen nevetséges *A kiskirályok*ban a parodizált öskutatás.)

A *Félistenek bolondságai* az alcíme szerint történelmi komédia, tulajdonképpen nevettető paródia, beleépítve egy regényféleségbe – mondja az utószó. Az író életében nem látott napvilágot, 1912-ben egyszer jelent meg, majd az Unikornis-kiadás 105. köteteként 2003-ban. Egy pikáns történet, arra is jó, hogy „életközelve” hozza a római aranykor hírességeit.

Most csak egyetlen mulatságos jelenetre hívom fel a figyelmet. A nagy szónok, Cicero papucsférj, otthon felesége, Terentia zsarnokoskodik, még szakmájába is beleszól. Jelenetük az előadásmód (*pronuntiatio, actio*), elsősorban a gesztikulálás paródiája. Cicero otthon elpróbálja egyik beszédét – amely ellenfelének folyamatos gyalázása, személyeskedés: *argumentum ad personam* –, neje hallgatja és javítja, osztogatja tanácsait. Cicero a tanácsok alapján ismételi, majd az egész beszédet is elmondja félbeszakítás nélkül.

Terentia: Mi van a kezében?

Cicero: Nehéz feladat. Beszéd a consul ellen, ki most hatalmon ül, és beszéd saját magamról.

Terentia: Valóban nehéz. Szeretném hallani.

Cicero (*középre áll*): Elmondom. Közbeszólhatsz.

Terentia: A tógát csavard bal karod körül: az ne mozduljon. Elég a jobb.

Cicero (*bal karját tógájába csavarva hozzáfog*): Látod-e már, te fenevad, hogy minő panasz vágódik homlokodhoz?

Terentia: Nem úgy kell ezt. Az a heves kézmozdulat közönséges szónokoké.

Cicero e szót félvállról nézve ellenfelére mondja, leeresztett karral. Így.

Cicero: Azt kérdi mindenki, hogy lett consullá ez a szíriai, kinek fekete po-fája rabszolga eredetére vall. Bozontos szakállá, ráncos homloka, kancsal szeme, odvas fogai hogy csábítottak el valakit, aki meglátta?

Terentia: Ne mutogasd apróra a részleteket, amiket megneveztlél. Te e szavaknál hátrahúzódsz undorodva, s egy szónál a szád elé teszed a kezedet. Ekként.

Cicero: Vagy tán ékesszólásoddal ragadtad el a népet? Kérdelem töletek, Quirites, ki hallotta őt másképp beszélni, mint dadogva?

Terentia: Ezt a mondást a szónok a néphez intézi hátrafelé fordulva. Jól van.

Cicero: Avagy tán vitézségedért szerettek meg? Ugyan látott-e tégedet valaki nagy veszély idején másként, mint futvást?

Terentia: Itt a szónok olyan mozdulatot tesz, mintha korbáccsal ütne a futó hátára.

(És így tovább.)

Az *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* az ügyállás és a törvényszéki tárgyalás paródiája. Koblenz városát ostromolják a franciák. Hugót, a tüzértisztet árulással vádolják. A nagyherceg és a soltész vezeti a tárgyalást. A stá-tustan szerint három kérdést kell tisztázni: van-e bűn (An sit?), mi az (Quod sit?), és milyen az (Quale sit?). Kétségtelen tény, hogy Hugó bűnös; a bűn a legszörnyűbb: árulás; az okok, a motívumok és a körülmények vitathatók: Hugó pedig folyamatosan és igen élvezetesen hazudozik, a képtelenebbnél képtelenebb kalandokat meséli el. A nagyherceg mindig felmenti azon az ala-

pon, hogy „amennyit vétett, annyit helyrehozott.” A soltész nem ért ugyan egyet vele, de végül mindig beleegyeznek az ítéletbe, a herceg mindig kimondja: „ez a főbenjáró bűne deleáltassék!” Deleáltassék, azaz töröltessék. A szerepek a tizedik, „Az ördög világában” című kaland után cserélődnek fel. A nagyherceg nem hiszi el az ördögöket, a levegőben röpködő varázslónőket, de a soltész váratlanul külső érvre, „szakértői” bizonyítéokra hivatkozik:

„(– Bolond vagy bizony te, vagy álmodtad mindezt! – fejezé be a vallomást a nagyherceg. – Nem hiszek én ebből semmit, egy szót sem.)

(– No, márpedig *ez az egy igaz* – mondá a soltész –, a sok hazugság között, amikkel bennünket a gazfickó hetek óta traktál, ez az egy autentikus dolog. Mert hasonló esetekről értesítenek bennünket *Majolus és Ghirlandinus*, nemkülönben a világhírű *Boccaccio*, kiknek állításait kétségbe vonni nem lehet (Valószínűleg Szent Majolus, azaz Majolus of Cluny (906 k. – 994), a clunyi reform elindítója, valóban nagy egyházi tekintély.) Most az egyszer a bűnös szigorúan a való dolgok előadása mellett maradt vala.)

(– Minthogy azonban az ördöggel való szövetséget re ipsa és de acto alá nem írta, annálfogva a pactum implicitum diabolicum neki mégis be nem számíttathatik, és így ezen vádpont, ha csak következményei nem lesznek, önnönmagától elesik – mondá ki a nagyherceg.)” (227.)

Ennek a helyzetnek a humorát a tekintélyérv alkalmazása adja. Arisztotelész nyomán külső és belső érveket különböztetünk meg. A külső érvek lényegében tekintélyérvek, egyikük a tudós tekintélyekre való hivatkozás. A soltész és a nagyherceg tekintélyre hivatkozva elfogadják a legnagyobb képtelenséget, minden vita nélkül. Ilyesmi biztosan csak a 17. században történhetett meg.

A Gyulai-féle kritikusok felismerték a Jókai-regény sajátosságait, de saját nézeteikbe meg az akkori külföldi fősodorba ez nem volt beilleszthető, ezért nem fogadták el. Jókai válaszként egy minden képzeletet felülmúló vad regényt produkált – nyilván szándékosan –, s ebben helyezi el a disputákat, melyekben játékosan-szellemesen védi a maga teremtménye sajátos regénytipust, amely nem létezett kritikusainak esztétikai értékrendjében.

A három márványfej igazi vad középkori történet, egy raguzai legenda kibővítése, regénnyé formálása, tele csatajelenetekkel szárazon és vízen, természeti katasztrófákkal, erdőégéssel, gátszakadással, balkáni népek harcával, pusztulásával. De mindenekfelett szerelmi történet. 1887-ben jelent meg, amikor is Jókai már kapott a kritikusoktól hideget-meleget. Éppen ezért a cselekményt húsz helyen megszakítja, s kb. tízoldalként beiktat hosszabb-rövidebb disputákat a kritikus és a szerző között. Az első kiadásnak alcíme is van: *Kritikával elegy*. A kritikus szavai tulajdonképpen paródiák, Jókai tökéletesen

tudta, hogy mit fognak kifogásolni ellenfelei (ezzel persze jellemzi saját írói módszerét). Egy-egy disputa szerepel a mű elején, a szerzői előszóban, valamint az első fejezet legelején.

A szerzői előszó retorikai gondolatalakzat, *prolépszisz*, azaz *megelőzés*: „Ezáltal megkönnyítem a kritikának dolgát, és elveszem a kenyerét – ami kettős jó cselekedet.” Az első disputa *sejtetés* (Jókai tudta – mint a 20. századi olvasápszichológusok –, hogy olvasás közben milyen fontos az *anticipáció*. Az *elővélemény* nagyszerű terminust használta):

„*Kritikus*. Micsoda inkorrekt cím? »Márványfej«? Fej alatt az organikus test részét értjük. Ha márványból van, akkor már szobor. Tehát helyesen: »Három márvány mellszobor«”.

Szerző. Engedelmet kérek, ezek éppen csak „fejek”. Semmi sincs hozzá más. Hogy miért hiányzik náluk a test többi része? Ez az elbeszélés legutolsó lapján lesz olvasható, amit előre elárulni nem lehet – tehát hadd következzen az első fejezet.”

Az első fejezet címe: *A három tüzes szentek klastroma*. A kritikus azonnal tiltakozik: „Miféle *tüzes szentek*? »Fagyosszenteket« ismerünk. Pongrác, Szervác, Bonifác. De tüzes szentek? Kik azok?” Később kiderülnek a kritikus elvei: „Előre kijelentjük, hogy holmi csodatételeket nem fogadunk el: vagy tessék azt írni az elbeszélés alá, hogy »legenda«: akkor más megítélés alá esik; de ha regény, akkor reális, circumstantialis, minuciózus magyarázatot követelünk” (8).

Jókai rövid befejezéseket írt. Követem példáját, csak két emléket idézek zárásként, egy íróét és egy költőét.

Egyszer régen meghívtuk a névrokon Jókai Annát a gimnáziumba, ahol pályakezdőként tanítottam. Jókai héroszaira terelődött a beszélgetés, s ezt mondta: Miért nem lehet elhinni, hogy valamikor ilyen nagyszerű emberek éltek hazánkban?

Juhász Gyula pedig ezt írta a *Virágfakadásban* 1905. március 15-én (Greza–Ilia 1968: 31): „Ez az első március idusa, amelyen nincs többé. Láttam ibolyás szemeit, amelyekben egy mesevilág tükröződött. Hallottam édes-bús hangját, amelyben egy álmvilág zengett. Lehet, hogy olyan csodálatos lények nem léteznek e földön, amelyekről ő írt, de ő volt, ő írt, ő élt, és ez elég nekem. Hát van szebb mese, mint az ő élete és van csodálatosabb lény, mint ő? A költők nem e világból valók, átutaznak a földön, elszórják kincseiket, s mi azt mondjuk: költemények!”

Szakirodalom

- Adamik Tamás 2006. Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. *Classica–Mediaevalia–Neolatina*. Debrecini 7–32.
- Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2016. *Jókai és a retorika*. Trezor Kiadó. Budapest.
<https://doi.org/10.21030/anyp.2016.4.7>
- Adamikné Jászó Anna 2021a. Jókai első, a szabadságharc előtti novellái. Retorikai–nyelvi elemzés. *Magyar Nyelvőr* 134–58.
<https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.2.134>
- Adamikné Jászó Anna 2021b. *Humor és retorika az irodalomoktatásban. Az érvelés humora Arany, Jókai, Gárdonyi és Móra műveiben*. Anyanyelvápolók Szövetsége – IKU. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2021c. Egy novella retorikai elemzése. Jókai: A fehér angyal. In: Lócsi Tamás – Tóth M. Zsombor (szerk.): *A jövőnk tükre. Retorika a gyakorlatban – Gyakorlat a retorikában*. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – ELTE Tanító- és Óvóképző Kar. Budapest. 63–80.
- Adamikné Jászó Anna 2022. A Véres könyv és a leplező nyelv. Jókai török témájú novellái az 1850-es években. *Magyar Nyelvőr* 308–32.
<https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.3.308>
- Adamikné Jászó Anna 2023. A sokoldalú Jókai: két különböző novella az 1860-as évekből. *Magyar Nyelvőr* 38–50. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2023.1.38>
- Adamikné Jászó Anna 2024. *Jókai novellái*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Alexa Károly 1983. Anekdota, magyar anekdota. In: Mezei József (szerk.): *Tanulmányok a XIX. század második feléről*. ELTE XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék. Budapest. 5–85.
- Alexa Károly 2015. Az anekdota. Létmód és idő. *Magyar Művészet* 2/120–5.
- Filep Tamás Gusztáv 2007. Az anekdota mint a magyar élet tükre. In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.): *A magyar irodalom története II*. Gondolat Kiadó. Budapest 418–29.
- Grezsza Ferenc – Ilia Mihály (szerk.) 1968. *Juhász Gyula: Prózai írások, 1898–1917. Juhász Gyula összes művei (5)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Jókai-szótár* 1994. A–K, L–Z. Készítették: Balázs Géza, P. Eöry Vilma, Kiss Gábor, J. Soltész Katalin, T. Somogyi Magda. Unikornis Kiadó. Budapest.
- N. Dely Zsuzsa 1969. *A fiatal Jókai nyelve és stílusa*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szabó Zoltán 1986. *Kis magyar stílustörténet*. Tankönyvkiadó Vállalat. Budapest.
- Tolnai Vilmos 1925. Jókai és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 5–6/85–100.

Adamikné Jászó Anna

professor emeritus, az MTA doktora
 ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék
 E-mail: adamiktamasne@t-online.hu
<https://orcid.org/0000-0003-4590-2772>

Abstract

ADAMIKNÉ JÁSZÓ, ANNA

JÓKAI, THE LANGUAGE GUARD AND THE LANGUAGE ARTIST

There is always something new in Jókai's oeuvre. The aim of this study is to show Jókai's linguistic self and to illustrate through examples that the linguistic treasures of the writer-leader's works are far from being fully explored. Jókai's language can be analysed from two angles: from the point of view of the use of words, and from the point of view of the linguistic turns of phrase that emerge from the thought processes (anecdote, argument). The framework for this analysis is provided by the theory of classical rhetoric.

Keywords: anecdote, word formation, foreign words, argumentation, wit